

ACTA HISTRIAE
30, 2022, 2

UDK/UDC 94(05)

ISSN 1318-0185
e-ISSN 2591-1767

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper
Società storica del Litorale - Capodistria

ACTA HISTRIAE

30, 2022, 2

KOPER 2022

ISSN 1318-0185
e-ISSN 2591-1767

UDK/UDC 94(05)

Letnik 30, leto 2022, številka 2

**Odgovorni urednik/
Direttore responsabile/
Editor in Chief:**

Darko Darovec

**Uredniški odbor/
Comitato di redazione/
Board of Editors:**

Gorazd Bajc, Furio Bianco (IT), Stuart Carroll (UK), Angel Casals Martinez (ES), Alessandro Casellato (IT), Flavij Bonin, Dragica Čeč, Lovorka Čoralić (HR), Darko Darovec, Lucien Faggion (FR), Marco Fincardi (IT), Darko Friš, Aleš Maver, Borut Klabjan, John Martin (USA), Robert Matijašić (HR), Darja Mihelič, Edward Muir (USA), Žiga Oman, Jože Pirjevec, Egon Pelikan, Luciano Pezzolo (IT), Claudio Povoło (IT), Marijan Premović (MNE), Luca Rossetto (IT), Vida Rožac Darovec, Andrej Studen, Marta Verginella, Salvator Žitko

**Uredniki/Redattori/
Editors:**

Urška Lampe, Gorazd Bajc, Lara Petra Skela, Marjan Horvat, Žiga Oman

**Prevodi/Traduzioni/
Translations:**

Petra Berlot

**Lektorji/Supervisione/
Language Editors:**

Urška Lampe (angl., slo.), Gorazd Bajc (it.), Lara Petra Skela (angl., slo.)

**Izdajatelj/Editori/
Published by:**

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper / Società storica del Litorale - Capodistria[®] / Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja / Institute IRRIS for Research, Development and Strategies of Society, Culture and Environment / Istituto IRRIS di ricerca, sviluppo e strategie della società, cultura e ambiente[®]

Sedež/Sede/Address:

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, SI-6000, Koper-Capodistria, Garibaldijeva 18 / Via Garibaldi 18, e-mail: actahistriae@gmail.com; https://zjdp.si/

Tisk/Stampa/Print:

Založništvo PADRE d.o.o.

Naklada/Tiratura/Copies:

300 izvodov/copie/copies

**Finančna podpora/
Supporto finanziario/
Financially supported by:**

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije / Slovenian Research Agency, Mestna občina Koper

**Slika na naslovnici/
Foto di copertina/
Picture on the cover:**

Dvoboj med Charlesom de Lamethom in Charlesom de Castriesom 12. oktobra 1790. Jean-François Janinet (1752-1814) (Muzej Carnavalet, Pariz) / Duel between Charles de Lameth and Charles de Castries on October 12 1790. Jean-François Janinet (1752-1814) (Carnavalet Museum, Paris) / Duello tra Charles de Lameth e Charles de Castries del 12 ottobre 1790. Jean-François Janinet (1752-1814) (Museo Carnavalet, Parigi).

Redakcija te številke je bila zaključena 30. junija 2022.

Revija Acta Histriae je vključena v naslednje podatkovne baze / Gli articoli pubblicati in questa rivista sono inclusi nei seguenti indici di citazione / Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in: CLARIVATE ANALYTICS (USA): Social Sciences Citation Index (SSCI), Social Scisearch, Arts and Humanities Citation Index (A&HCI), Journal Citation Reports / Social Sciences Edition (USA); IBZ, Internationale Bibliographie der Zeitschriftenliteratur (GER); International Bibliography of the Social Sciences (IBSS) (UK); Referativnyi Zhurnal Viniti (RUS); European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS); Elsevier B. V.: SCOPUS (NL); DOAJ.
To delo je objavljeno pod licenco / Quest'opera è distribuita con Licenza / This work is licensed under a Creative Commons BY-NC 4.0.

Navodila avtorjem in vsi članki in barvni verziji so prosto dostopni na spletni strani: <https://zjdp.si>.

Le norme redazionali e tutti gli articoli nella versione a colori sono disponibili gratuitamente sul sito: <https://zjdp.si/it/>.

The submission guidelines and all articles are freely available in color via website [http: https://zjdp.si/en/](https://zjdp.si/en/).

VSEBINA / INDICE GENERALE / CONTENTS

- Matjaž Grahornik:** Tragičen vstop v novo leto:
smrt Franca Jožefa grofa Herbersteina v dvoboju 2. januarja 1713 263
*Un tragico ingresso nell'anno nuovo: la morte in duello di
Franz Joseph conte di Herberstein il 2 gennaio 1713
A Tragic Start to a New Year: The Death of Franz Joseph
Count Herberstein in a Duel on 2 January 1713*
- Alessandro Fausti:** Relazioni di amicizia tra Salò e Venezia.
Il caso della riedizione degli statuti della Magnifica Patria 297
*Friendship Relations between Salò and Venice. The Case of
the Re-edition of the Statutes of Magnifica Patria
Prijateljski odnosi med Salòjem in Benetkami.
Primer nove izdaje statotov »Magnifice Patrie«*
- Marija V. Kocić & Nikola R. Samardžić:** British Sources
on the Crisis of the Venetian Patriariate during the Second
Morea War: The Case of Daniel IV Dolphin 325
*Fonti britanniche sulla crisi del patriziato veneziano nel periodo
della seconda guerra di Morea: il caso di Daniele IV Dolfin
Britanski viri o krizi beneškega patriciata v času druge
morejske vojne: primer Danieleja IV. Dolfina*
- Jelena Knežević & Julian Köck:** Theodor Mommsen in
Montenegro (1862) 347
*Theodor Mommsen in Montenegro (1862)
Theodor Mommsen v Črni gori (1862)*
- Milena Kavarić & Rajka Đoković:** Čedomorstvo u
modernoj i suvremenoj Crnoj Gori 377
*L'infanticidio nel Montenegro in età moderna e contemporanea
Infanticide in Modern and Contemporary Montenegro*

- Ivona Jovanović & Jasna Potočnik Topler:** The Contribution of First Teachers of French at Petrović's Court to the Transformation of Society and the Affirmation of Montenegro in Europe 407
Il contributo dei primi insegnanti di francese alla corte dei Petrović alla trasformazione della società e l'affermazione del Montenegro in Europa
Prispevek prvih učiteljev francoščine na Petrovičevem dvoru k preobrazbi družbe in uveljavitvi Črne gore v Evropi
- Ivan Jeličić:** *I migliori elementi d'italianità.* Local Political Power Ascension and Italianization during the First Years of Post-world War I in Volosca–Abbazia, 1918–1920 429
I migliori elementi d'italianità. L'ascesa al potere locale e l'italianizzazione nei primi anni del primo dopoguerra a Volosca–Abbazia, 1918–1920
I migliori elementi d'italianità. Vzpon lokalne politične moči in italijanizacija v prvih letih po prvi svetovni vojni v Volosko–Opatiji, 1918–1920
- Marko Medved:** L'abuso della religione nella liturgia politica della Fiume dannunziana: la benedizione del pugnale nella chiesa di S. Vito 451
Abuse of Religion in the Political Liturgy of D'Annunzio's Rijeka (Fiume): The Scandal of the Blessing of the Dagger in St. Vitus Church
Zloraba vere v politični liturgiji na dannunzijevski Reki: blagoslov bodala v cerkvi sv. Vida
- Larysa Poliakova & Natalia Shkoda:** Historiographic Issues Regarding the Position of the Orthodox and Roman Catholic Churches in Soviet Ukraine in the Years 1920–1930 471
Problemi storiografici relativi alle posizioni della chiesa ortodossa e quella cattolica romana nell'Ucraina sovietica negli anni 1920–1930
Historiografska vprašanja glede položaja pravoslavne in rimokatoliške cerkve v sovjetski Ukrajini v letih 1920–1930
- Klemen Kocjančič:** A Contribution to the Role of (Former) Red Army Prisoners of War and White Emigrés in Slovenia during the German Occupation, 1943–1945 487
Contributo riguardo al ruolo degli (ex) prigionieri di guerra dell'Armata rossa e dell'«emigrazione bianca» in Slovenia durante l'occupazione tedesca, 1943–1945
Prispevek k vlogi (nekdanjih) rdečearmijskih vojnih ujetnikov in belih emigrantov v Sloveniji med nemško okupacijo, 1943–1945

- Borut Klabjan:** Graditi partizanski spomin v socialistični Jugoslaviji:
slovenski primer v času po drugi svetovni vojni 513
Costruire la memoria partigiana nella Jugoslavia socialista:
il caso sloveno dopo la seconda guerra mondiale
Building Partisan Memory in Socialist Yugoslavia:
The Slovene Case after World War II
- Boštjan Udovič:** “Danke Deutschland!”: The Political and Diplomatic
Contribution of the Federal Republic of Germany to the
Creation of Independent Slovenia 535
«Danke Deutschland!»: il contributo politico-diplomatico
della Repubblica Federale di Germania alla nascita dello
Stato indipendente della Slovenia
»Danke Deutschland!«: politično-diplomatski
prispevek Zvezne republike Nemčije k nastanku slovenske države

GRADITI PARTIZANSKI SPOMIN V SOCIALISTIČNI JUGOSLAVIJI: SLOVENSKI PRIMER V ČASU PO DRUGI SVETOVNI VOJNI

Borut KLABJAN

Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Inštitut za zgodovinske študije,
Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenija
e-mail: borut.klabjan@zrs-kp.si

IZVLEČEK

Raziskava postavlja pod vprašaj odnos do partizanske spomeniške dediščine, ki se prikazuje predvsem z gigantskimi skulpturami, zgrajenimi na območju večjih bitk ali masakrov na območju bivše Jugoslavije. To so bili veliki državni projekti v rokah najpomembnejših umetnikov, a so le del razvejane in raznolike spomeniške paradigme povezave z narodnoosvobodilno borbo. Z analizo spomenikov, ki so nastali neposredno po drugi svetovni vojni in v naslednjih nekaj letih, je, nasprotno, mogoče ugotoviti, da spomeniki NOB niso bili (samo) državni projekti, temveč večstranska dejavnost, ki kaže na dinamičen odnos med civilno družbo in državnimi institucijami. Na tak način se tudi podoba domnevno pasivne družbe, ujete v primež spominskega monopola socialističnega državnega aparata in ideologije, pokaže v drugačni luči.

Ključne besede: spomeniki NOB, spomin, Slovenija, Jugoslavija, druga svetovna vojna, partizani

COSTRUIRE LA MEMORIA PARTIGIANA NELLA JUGOSLAVIA SOCIALISTA: IL CASO SLOVENO DOPO LA SECONDA GUERRA MONDIALE

SINTESI

L'analisi mette in discussione l'odierna rappresentazione del retaggio monumentale della guerra di liberazione in Jugoslavia, che viene spesso illustrata attraverso giganteschi complessi memoriali e che, oltre ad essere capolavori modernistici, sarebbero la prova di un'imposizione della memoria da parte del regime socialista. Al contrario, ricostruendo invece le vicende dell'erezione di monumenti a livello locale nel primo decennio postbellico, si riscopre un attivismo memoriale da parte della società civile, che non sempre coincide con i progetti e le visioni delle autorità statali. In questo modo il quadro di una società jugoslava vittima inerme e prigioniera dei dettami dell'ideologia socialista si dimostra errato e le relazioni tra Stato e società dinamiche e frastagliate.

Parole chiave: monumenti, lotta di liberazione, Slovenia, Jugoslavia, seconda guerra mondiale, partigiani

UVOD¹

Nedavno mednarodno zanimanje za oblikovanje prostora v socialistični Jugoslaviji se verjetno najbolj zrcali v razstavi *Toward a Concrete Utopia*, ki jo je newyorški muzej sodobne umetnosti MoMa posvetil jugoslovanski arhitekturi med letoma 1948 in 1980.² Čeprav je bila pričujoča razstava globalno najbolj prepoznavna, ni bila edini dogodek, ki je prispeval k popularizaciji jugoslovanskega grajenega okolja; o beograjskem hotelu Jugoslavija je izšel istoimenski film, spomladi leta 2021, ko ta članek nastaja, pa je v rimskem muzeju sodobne umetnosti MAXXI še na ogled razstava 54 »jugoslovanskih« umetnikov.³ Novinar Aleks Eror je za spletni magazin *The Calvert Journal*, glas fundacije Calvert 22, zapisal, da je trenutna fascinacija odvisna od podobe, ki jo jugoslovanski model ponuja sodobnemu svetu. Predstavlja namreč za zahodno levico konkreten dokaz, da so alternativne možnosti neoliberalizmu mogoče in uresničljive. Projektiranje, ki ni bilo strogo vezano na utesnjujoče paradigme sovjetskega ideološkega modela, hkrati pa ni bilo odvisno od zavez omejujočega kapitalističnega tržišča, govori o viziji, ki se je lahko izražala in razvila v socialistični Jugoslaviji.⁴ Pogled o Jugoslaviji kot posebnosti ni od danes in so ga uveljavili že sodobniki, vzporedno s takratnim političnim dogajanjem: akademski kipar Dušan Džamonija je ob prejemu prestižne Rembrandtove nagrade leta 1977 obravnaval Jugoslavijo kot vmesni prostor v blokovski delitvi sveta, kjer je bilo edino mogoče razviti tak tip arhitekture, kar je bilo v skladu z mednarodno politiko države in njenim pozicioniranjem v mednarodnem okviru hladne vojne (Horvatinčič, 2018, 105).

Džamonija je bil avtor nekaterih izmed vidnejših spomeniških projektov v spomin na narodno-osvobodilno borbo in na drugo svetovno vojno nasploh vzdolž jugoslovanskega Balkana. Prav spomeniki so še posebej v ospredju današnjega zanimanja za jugoslovanski prostor. Nastala je celo spletna baza podatkov, ki v angleščini zbira in opisuje te *Spomeniks*, kot jih je imenoval avtor seznama, Donald Niebyl. Niebyl je medtem izdal tudi knjigo z več kot osemdesetimi modernističnimi primeri pomnikov jugoslovanske narodnoosvobodilne borbe.⁵ A že pred njim je

1 Članek je rezultat dela na projektu J6-1800 *Jadranske socialne države. Socialne politike v transnacionalni obmejni pokrajini od sredine 19. do 21. stoletja* in v okviru programske skupine P6-0272 *Sredozemlje in Slovenija*. Oba financira Agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS).

2 Katalog, ki je izšel ob razstavi, vključuje eseje številnih strokovnjakov, predvsem s področja arhitekture, prostorskega planiranja in umetnostne zgodovine. Bolj specifično se z vprašanjem spomina na drugo svetovno vojno in vprašanjem, kako se ta materializira v jugoslovanskem prostoru, ukvarjata eseja Sanje Horvatinčič in Matthewa Worsnicka (Stierli & Kulić, 2018).

3 Film *Hotel Jugoslavija* švicarskega režiserja Nicolasa Wagnièresa je iz leta 2017, medtem ko je kuratorka rimske razstave z naslovom *Bigger than Myself. Heroic Voices from ex-Yugoslavia* bivša vodja ljubljanske moderne galerije Zdenka Badovinac in je bila na ogled v času od 5. maja do 12. septembra 2021.

4 Aleks Eror, What's behind the recent craze for Yugoslavia's modern architecture? 4 June 2019, *The Calvert Journal*, <https://www.calvertjournal.com/features/show/11192/yugoslav-architectures-big-year> (zadnji dostop: 2021-06-11).

5 <https://www.spomenikdatabase.org/> (Niebyl, 2018).

besedo spomenik s podobnim namenom uporabil belgijski fotograf Jan Kempenaers, ki je tako poimenoval svojo prvo osebno razstavo leta 2013 v Breese Little Gallery v Londonu. Ob tisti priliki je britanski novinar Joshua Surtees v časopisu *The Guardian* jugoslovanske spomenike opisal kot »bizarne arhitekturne ‚kolajne na podeželju‘, ki jih je posadil Tito«. ⁶

Navedeni primeri govorijo o povečanem zanimanju za jugoslovansko izkušnjo, ki so jo vojne iz devetdesetih let prejšnjega stoletja zaznamovale z binarnim opisovanjem atavističnih etničnih nasprotij in inherentnega nasilja. Ponovno odkrivanje drugačnih pogledov na jugoslovansko preteklost pa je privedlo do povečanega zanimanja za njeno kulturno dediščino v najširšem pomenu. A navedeni narativni okviri in pristopi ustvarjajo mestoma enolično podobo, v kateri naj bi bilo postavljanje spomenikov padlim partizanskim borcem, talcem ali žrtvam druge svetovne vojne izključno državni projekt; in to socialistični državni projekt. Taka obravnava implicitno ustvarja vtis o enosmernem uresničevanju monolitne državne ideologije v smeri od zgoraj navzdol, ki jo nemalokrat podkrepijo primeri gigantskih spomeniških konstrukcij v Jasenovcu, v Kruševu ali Podgariču, kar pa predstavlja parcialen pogled na raznoliko paletu komemorativnih izkušenj v socialistični Jugoslaviji. Kot opozarja Heike Karge, pa je bilo spominjanje na drugo svetovno vojno veliko bolj dinamičen proces od tistega, ki nam ga kažejo taki primeri (Karge, 2009; Karge, 2014). Z upoštevanjem časovnega okvira, ki pod drobnogled postavi predvsem prva povojna leta in analizira zlasti primere manjših, manj znanih spomeniških projektov, ki so po navadi lokalnega značaja, se nam pokaže bolj razvejana slika od spomeniške krajine, posejane z »bizarnimi Titovimi kolajnami«. Pri tem vprašanju ne gre samo za znanstveno preciznost, temveč za razumevanje samega odnosa med državljanom in državo v socialistični Jugoslaviji, saj so raznolike oblike memorializacije zrcalo in hkrati hvaležna opazovalnica širšega družbenega utripa. Pokaže se namreč, kako so v mnogih primerih ljudje samostojno definirali komemorativne prakse znotraj okvirov, ki jih je določal uradni državni narativ. Ni nujno, da so bili ti z njim v nasprotju. To niti ne bi bilo mogoče. A primer Jasenovca, ki ga je izpostavila Kargova, jasno pokaže, kako civilna iniciativa ni samo čakala na odločitve, ki jih bodo sprejeli vodilni državni uradi, temveč je razvila svoje oblike razumevanja preteklosti (Karge, 2009, 58).

Pričujoči esej obravnava slovenski primer, s posebnim zanimanjem za primorski prostor, ki je bil v prvih povojnih letih predmet mednarodnega dogovarjanja glede lastne državne pripadnosti. Na nekatera vprašanja sem skušal odgovoriti že v drugem članku (Klabjan, 2017). Tokrat sem želel, na podlagi virov iz Arhiva Republike Slovenije, predvsem arhivskega fonda Zveze združenja borcev NOB, Arhiva Odseka za zgodovino in narodopisje Narodne in študijske knjižnice v

6 Podnaslov spomenike definira kot »bizarre architectural ‚medals in the countryside‘ planted by Tito«. Surtees, J., Spomeniks: the second world war memorials that look like alien art. *The Guardian*, 18 June 2013, <https://www.theguardian.com/artanddesign/photography-blog/2013/jun/18/spomeniks-war-monuments-former-yugoslavia-photography> (zadnji dostop: 2021-06-12).

Trstu, Diplomatskega arhiva Ministrstva za zunanje zadeve Republike Srbije, ki hrani gradivo zunanjega ministrstva socialistične Jugoslavije, in Arhiva Jugoslavije, v katerem je shranjen fond jugoslovanskega združenja borcev SUBNOR, ter časopisnega in spominskega gradiva, opozoriti na raznolik povojni proces grajenja spomenikov in spomina. Nelida Silič-Nemec je že pred štirimi desetletji pokazala na razširjenost samoiniciativnih postavitev spominskih znamenj, od grajenja spomenikov do postavljanja preprostih plošč z imeni padlih. Njih se je prijela definicija »ljudski« spomeniki, ker so bili izraz in rezultat »spontane volje ljudskih množic« (Silič-Nemec, 1982, 22). Gal Kirn trdi, da je bilo takih, »ljudskih« spomenikov v prvem desetletju po vojni celo 80 % vseh spomenikov NOB (Kirn, 2014, 316). Periodizacija, ki jo ponuja, da se je šele v sredini petdesetih let pričela bolj sistematična monumentalizacija predvsem pod nadzorom Zveze borcev, se sklada z viri in dosedanjimi raziskavami, ki so pokazale, kako je v prvih petdesetih letih državni in partijski aparat prevzel komemoriranje vojne v svoje roke. To, da je na čelu državnega urada stal notranji minister Aleksandar Ranković, govori o pomenu, ki ga je vprašanje imelo za sam državni vrh (Manojlović Pintar, 2014, 151–152). Oblastnikom je bilo že tedaj jasno, da spomeniki kljub spreminjajoči se sporočilnosti sicer res komemorirajo padle, a hkrati nagovarjajo žive (Koselleck, 2002, 287). V obmejnem prostoru Primorske, za katerega so se po končanih vojaških operacijah kresala mnenja o njegovi državni pripadnosti, je bila spomeniška govorica povezana z bojem za prostor in z nasprotujočimi si spomini (Ballinger, 2003; Širok, 2012).

Kaj namerava torej novega ponuditi pričujoča študija? Prvič, s preučevanjem posameznih lokalnih primerov, kot sta med drugim za Liko storila Mila Dragojević in Vjeran Pavlaković (2016), želi opozoriti na raznolikost spomeniške krajine v širšem jugoslovanskem prostoru, tudi na območju, kot je Tržaška, ki ni pripadalo Jugoslaviji, a je bilo z njo veskozi prepleteno, in, drugič, poudariti, kako je bil ta »ljudski« spominski aktivizem vse prej kot linearen in neproblematičen proces.

GRAJENJE PARTIZANSKE ZMAGE

Jugoslovansko drugo svetovno vojno, ki se je za državo neposredno pričela z invazijo nemških, italijanskih, madžarskih in bolgarskih vojsk aprila 1941, je kot malo kje drugje zaznamovalo vojno nasilje. Cela območja državnega ozemlja so bila popolnoma opustošena in infrastruktura v razsulu, človeških žrtev pa ni bilo nič manj kot milijon in sto tisoč, kar je predstavljalo približno 5,8 % celotnega prebivalstva. Za primerjavo je mogoče navesti, da je imela Francija približno 358.000 (0,85 %), Grčija 620.000 (6 %), Poljska 6.000.000 (20 %) in Sovjetska zveza 20.300.000 (13 %) žrtev. V Jugoslaviji je bilo največje število žrtev v Bosni in Hercegovini, približno 328.000 (več kot 10 % takratnega prebivalstva), v Črni gori 37.000 (približno 8 %), na Hrvaškem 295.000 (več kot 7 %), v Vojvodini 73.000 (več kot 5 %), v Srbiji 303.000 (več kot 4 %), na Kosovu 24.000 (več kot

3 %) in v Makedoniji 24.000 (okrog 2 %). V Sloveniji, ki je v času vojne štela 1.492.000 prebivalcev, je skoraj 100.000 žrtev predstavljalo 6,7 % prebivalstva (Borak & Fischer, 2005, 790–791).

Maja 1945, ko se je vojna na evropskih tleh bolj ali manj povsod končala, je bila Jugoslavija politično in gospodarsko v razsulu, njeno prebivalstvo pa postavljeno pred raznolike oblike osebnega in kolektivnega žalovanja, ki se je prepletalo z uradno potrebo po premoščanju vojnih grozot in nujo grajenja nove družbe. Kot je opozoril Tony Judt, so evropske države krivdo za bedo in razdejanje pripisale »Nemcem« (Judt, 2002, 160); a to ne velja za vse države v enaki meri, saj novo jugoslovansko vodstvo ni skrivalo nasilja, ki so ga povzročili domači sodelavci okupatorskih vojsk. Na eni strani je to pripomoglo k diskreditaciji potencialnih ali realnih političnih nasprotnikov, na drugi pa je služilo k legitimaciji nove družbe in novih ljudi, ki so izšli iz zmagovite partizanske vojne. Tako je partizanski boj pomenil štartno točko socialistične Jugoslavije in hkrati del uradnega ideološkega palimpsesta, ki je vzdrževal oblast komunistične partije (Kirn, 2012, 270).

Ta ideološki palimpsest je v marsičem slonel na spominu na drugo svetovno vojno in na zmagovitem partizanskem boju. Pierre Nora je že pred desetletji opozoril, kako se pri oblikovanju krajev spomina prepletajo materialne in nematerialne prvine (Nora, 1989). Zato se je spomin v prostoru kazal z zastavami in slikami vodilnih mož, poimenovanjem novih ulic po padlih junakih ali po dosežkih novih oblasti (npr. Ulica agrarne reforme), napisi na hišah in drugih javnih zgradbah in nemalokrat s komemorativnimi obredi, ki so spremljali pomembne obletnice. K temu je spadalo tudi postavljanje spominskih plošč ali spomenikov, ki so spremljali pokope padlih borcev ali so se posthumno zgradili ločeno od njih. Primerov je nešteto in se med seboj nemalokrat razlikujejo; v nekaterih krajih so se pomniki, ki so spominjali na padle, začeli postavljati takoj po končani vojni, drugod je to trajalo dlje. Asimetrija je zadevala tudi predmet spominjanja: borci in »aktivni« člani partizanskega boja so včasih imeli prednost pred, na primer, umrlimi v taboriščih, za katere se je, v nekaterih primerih, dejansko izvedelo šele dolgo po končanih bojih, ali žrtvami neselektivnega bombardiranja. Vprašanje je razvejano in bi zahtevalo večplastno obravnavo; pričujoči članek se omejuje na spominski angažma in ugotavljanje vloge, ki jo je pri spomeniških pobudah imela tako imenovana civilna družba. Ta vloga je še posebej izrazita, če fokus analize usmerimo v prva povojna leta, ko so bile družine padlih partizanov, vaške skupnosti, bivši borci in njihovi podporniki glavni pobudniki komemoracij. Svojci so zahtevali primeren pokop svojih družinskih članov, bivši partizani pa so organizirali pogrebne svečanosti in imena padlih soborcev vklesali v plošče ali na spomenike. Državni organi so pri tem sodelovali od samega začetka in želeli usmerjati ter regulirati fenomen, a še zdaleč niso bili edini akter in v marsikaterem primeru niti ne najmočnejši. Večkrat je namreč prišlo do nesporazumov, nestrinjanj, prerekanj in dolgotrajnih zamer: včasih so borci sami pokopali mrtve tovariše, drugič so za to poskrbeli domačini nekega kraja, tretjič pa morebiti posameznik, ker so trupla ležala na njegovem zemljišču ali iz kateregakoli

drugega razloga. Po navadi so bili taki primeri v krajih, kjer so se vršile bitke, in nemalokrat niso poskrbeli za identifikacijo žrtev, temveč so trupla položili v skupna grobišča. Temu so oblasti nasprotovale: trdile so, da je treba čim bolj ugoditi željam družin in do padlih gojiti spoštljiv odnos. Ministrstvo za notranje zadeve je že 6. junija 1945 opozorilo na številne primere neoznačenih grobov, ki so se nahajali sredi gozdov in polj, ter izdalo potrebna navodila: grobove je bilo treba označiti, začasno zavarovati in nato, v sodelovanju s svojci, trupla pokopati tam, kjer si to želijo družine. Vsi nastali stroški so bili v breme oblasti, ne družin. Vsi postopki so morali biti v skladu z zdravstvenimi predpisi, medtem ko so bili narodnoosvobodilni odbori dolžni spremljati celoten postopek iz organizacijskih razlogov, a tudi zato, da »dajo čim svečanejši značaj, ker je to splošni narodni dolg proti padlim tovarišem«. ⁷ V praksi pa se je izkazalo, da so bila navodila nemalokrat le lepe želje. Zdravstvenih predpisov ni bilo mogoče vedno spoštovati in tudi postopek za kritje stroškov je bil zamuden in negotov, poleg tega pa ukvarjanje z birokratskimi predpisi, ki so bili povezani s takimi postopki, ni upošteval bolečine prizadetih svojcev in je marsikoga odvrnil od celotnega komemorativnega procesa. Nemalokrat je to privedlo do dolgotrajnih zamer, ki niso zaznamovale samo »teksture spomina«, kot je temu rekel James Young, temveč so hkrati prizadele teksturo medsebojnih odnosov in vsakdan preprostih ljudi, predvsem v manjših vaških okoljih (Young, 1993).

Ob grajenju novega spomina je bilo treba hkrati postopati proti spomenikom in drugim znamenjem, ki so jih v vojnem času postavile okupatorske oblasti ali domače kolaboracionistične enote. Minister za notranje zadeve Zoran Polič je 12. junija 1945 opozoril, da je zvezno notranje ministrstvo že 18. maja izdalo nalog, v katerem je ukazalo, da je treba z njimi ravnati tako, kot so okupatorji in njihovi sodelavci ravnali s partizanskimi grobovi. Zato morajo narodnoosvobodilni odbori »ukreniti vse potrebno, da se takoj odstranijo /zravnajo z zemljo/ vsa pokopališča kakor tudi posamezni grobovi okupatorjev in domačih izdajalcev in tako izbriše vsaka sled za njimi«. ⁸ Nasprotno pa je bilo treba grobovom padlih partizanov posvetiti vso potrebno nego, »da bodo resnično postali spomeniki hvaležnosti našim največjim junakom«. ⁹ Oblasti so se zavedale, da to ne bo enostavno in niti brez potencialno nasprotnih političnih posledic; zato so zaupali narodnoosvobodilnim odborom, naj »ljudstvu« razložijo, zakaj je treba odstraniti okupatorske in izdajalske sledi, ter jim naročili, naj jih obvestijo o odmevih, ki so jih taki ukrepi sprožili. A ukrepi niso dosegli zelenih učinkov, tako da je moralo jugoslovansko notranje ministrstvo leto kasneje ukaz ponoviti. V skladu z njim je slovensko notranje ministrstvo narodnoosvobodilnim odborom velelo ustrezno ukrepati, saj v marsikaterem primeru, tako je trdil pomočnik ministra Boris Kocijančič, »vidimo, da svojci izdajalcev z vso vnemo krasijo njihove grobove in hočejo s tem manifestirati njihovo izdajalsko

7 AS, 1931 RSNZ SRS, t. e. 1493, fasc. 17, dok. 332/3, 6. 6. 1945.

8 AS, 1931 RSNZ SRS, t. e. 1493, fasc. 18, dok. 334/45, 12. 6. 1945.

9 AS, 1931 RSNZ SRS, t. e. 1493, fasc. 18, dok. 334/45, 12. 6. 1945.

pripadnost in svojo reakcionarno mišljenje«. Ne glede na to, ali je bil namen svojcev padlih nasprotnikov novih komunističnih oblasti samo polagati rože na grob ali tudi poslati jasno politično sporočilo, dejstvo je, da vprašanje ni bilo enostavno. Kljub navidezni enostavnosti ukaza, to je zravnati z zemljo okupatorjeve grobove, je oblasti vsekakor skrbelo, kako se bo »ljudstvo« odzvalo. Število padlih med protipartizanskimi enotami še zdaleč ni bilo primerljivo s številom partizanov, talcev in drugih žrtev, ki so umrli za posledicami okupatorskega nasilja, saj je bilo teh neprimerno več (Čepič, Guštin, Troha, 2017, 430–436). Vsekakor je bilo število grobišč tolikšno, da njihovo uničenje ne bi šlo mimo neopazno. Oblasti so se bale, da bi »gotovi krogi« s pozivanjem na »pieteto in humanost« ukrep izkoristile ter želele »prevariti ljudstvo in ustvariti med njimi nerazpoloženje do ljudskih oblasti«. ¹⁰ Zato je bilo treba operacijo skrbno politično pripraviti in ukrepe podpreti s pojasnili o pravičnosti takega početja:

*Ljudstvu je potrebno prikazati, kako so okupator in domači izdajalci prenašali svoje žrtve v mesta in večje postojanke in jih tam pokopavali z velikimi častmi, med tem ko leže tisoči borcev, ki so padli za svobodo, razkropljeni po gozdovih, travnikih in jarkih brez vsakega znamenja in brez vsakega napisa, da so streljani talci zmetani v skupne jame, za katere se ne ve, kje so, in da je bilo na tisoče internirancev sežganih v tujini v krematorijih in njih pepel raztresen po njivah kot gnojilo.*¹¹

S tako razlago so nameravale oblasti v »ljudstvu« vzbuditi občutek groze in skrajne nepravčnosti, ki bi opravičeval navidezno nehumano početje odstranjevanja sovražnikovih grobišč. Hkrati pa je bilo tako nesorazmerje ne samo nepravčno do vseh žrtev, ki so jih okupatorji in njihovi sodelavci povzročili, ampak, če bi se nadaljevalo, tudi nevarno za destabilizacijo družbe, ki si želi pustiti boleče poglavje vojne za sabo.

»Družine teh junakov zaman iščejo njih grobove, da bi jih obiskovali in krasili. Pred očmi teh prizadetih družin pa se bohotijo grobovi izdajalcev, ki jih neprestano spominjajo na morilce njihovih sinov, bratov, sester in staršev in na drugi strani senčijo polet našega ljudstva, ki hoče obračunati z vsem starim in izgraditi novo.«¹²

Odstranitev sovražnikovega materialnega spomina ni bilo torej samo stvar pravičnosti; bil je tudi predpogoj za nov začetek, ki ni mogel steči, dokler se starih krivic ne popravi. Tako so bili večinoma odstranjeni spomeniki in obeležja, ki jih je dala postaviti okupatorska administracija v času vojne, in tista, ki so jih postavile domobranske enote ali take, ki so sodelovale z okupatorskimi vojskami. V primeru večjih grobnic ali kostnic so posamezni okrajni odbori poskrbeli za odstranitev

10 AS, 1931 RSNZ SRS, t. e. 1493, fasc. 20, dok. 626/46, 14. 8. 1946.

11 AS, 1931 RSNZ SRS, t. e. 1493, fasc. 20, dok. 626/46, 14. 8. 1946.

12 AS, 1931 RSNZ SRS, t. e. 1493, fasc. 20, dok. 626/46, 14. 8. 1946.

ideoloških emblemov in političnih znakov, a ostalo pustili nedotaknjeno; tako se je na primer zgodilo na osrednjem pokopališču v Mariboru, kjer je bilo pokopanih 342 nemških vojakov in 58 pripadnikov enot tako imenovanega »Vermanšafta«, enote, ki je bila vključena v nemško vojsko. Tudi grobnica italijanskih vojakov iz prve svetovne vojne, ki so jo fašistične oblasti dale zgraditi nad Kobaridom, ni bila poškodovana, z razliko od nekaterih drugih pomnikov, ki so jih Italijani postavili na Primorskem v času po prvi svetovni vojni in ki so bili nato odstranjeni. Na manjših lokacijah, ko je šlo za grobove posameznikov, pa zgleda, da so bili posegi bolj koreniti. Na območju Rakeka je sneg preprečil, da bi umaknili »fašistične grobove« v Rovtah in Hotedršici, v drugih vaseh tistega okraja pa so bili odstranjeni. Predvsem na območjih, kjer je bilo število domobrancev večje, je odstranitev njihovih obeležij še dodatno razklalo lokalno družbeno tkivo.¹³ Koliko je bilo takih primerov, ni predmet pričujoče študije; primarno zanimanje ostaja vpogled v oblike lokalnega spominskega aktivizma na primeru novih spomenikov narodnoosvobodilni vojni.

PRIMORSKI POVOJNI SPOMENIKI

Borci, ki so se vrnili na svoje domove, lokalni aktivisti OF, družine padlih in pogrešanih ter simpatizerji osvobodilnega gibanja so takoj po končanih bojih začeli postavljati spomenike in spominske plošče. Na Komenščini, kot domačini pravijo kraju na Trsteniku nad Trstom, so jo postavili trem borcem, ki so padli na predvečer osvoboditve že mesec po njihovi smrti, 30. maja 1945 (Novak, Pahor, 1978, 88). Delavski odbori, katerih člani so aktivno sodelovali v odporniškem gibanju, so jih postavili v tovarnah od Milj, prek Trsta do Tržiča, organizacije naslednice OF pa po številnih primorskih vaseh: Rodik (1945), Dolina (1946), Trebče (1946), Lonjer (1946), Strunjan (1946), Kontovel (1947) in Boljunec (1947) so samo nekateri izmed primorskih krajev, ki so v prvih povojnih letih dobili svoj spomenik.

Tolikšne vneme ni bilo mogoče spregledati in je ni bilo (več) mogoče prepustiti samo lokalnim odborom in njihovim sodelavcem. Zato je v sklopu Slovenske prosvetne zveze (kasneje, od leta 1947, po razmejitvi s pariške mirovne konference in ustanovitvi Svobodnega tržaškega ozemlja, je postala Slovensko-hrvaška prosvetna zveza), organizacije naslednice OF, nastala umetnostno-likovna komisija strokovnjakov, ki je nadzorovala, svetovala, načrtovala in na sploh usmerjala delo posameznih spomeniških akcij. Vodil jo je slikar Lojze Spacal, poleg njega pa so ekipo sestavljali še arhitekta Fran (ali Franjo) Kosovel in Dušan Vasič ter kipar Duilio Svara (ali Švara). Vsi štirje so bili Tržačani, komisija je imela svoj sedež v Trstu, a delovala tako, da je obiskovala primorske kraje in nadzorovala postavitev spomenikov NOB.

13 »Kar je bilo ljudstva, usmerjenega za naš pokret, je bilo zadovoljno, ostalo prebivalstvo oziroma simpatizerji be-ga, pa so bili ogorčeni in ne zadovoljni« (AS, 1931 RSNZ SRS, t. e. 1493, fasc. 22, dokument št. 54/1, 24. januarja 1947). Z izrazom »be-ga« avtor pojmuje belo gardo oziroma protipartizanske formacije, ki so sodelovale z okupatorjevo vojsko.

Slika 1: Spominsko obeležje na Trsteniku nad Trstom, postavljeno 30. maja 1945 (Odsek za zgodovino in etnografijo Narodne in študijske knjižnice, Fond NOB, Spomeniki, Trstenik).

Prvo pot na teren je komisija namreč opravila 24. septembra 1946 in ko je ob 8. uri zjutraj prispela v Trebče, naseljem nad Trstom, med Opčinami in Bazovico, je začudeno ugotovila, da je bil spomenik že skoraj postavljen. Iz dopisa je mogoče razbrati nejevoljo članov komisije, ker se domači odbor ni držal navodil, ki jim jih je poslal arhitekt Kosovel. Štirje strokovnjaki so v poročilu napisali, da »napake niso samo v proporcijah celotnega podstavka in raznih drugih delih, ampak tudi v vporabljanju nam tujih materialov [...]«. ¹⁴ S tem je komisija imela v mislih rdeče cementne kamne in uporabo mozaika za tlakovanje. Trebenci so namreč tla okrog spomenika tlakovali tako, da so okrog njega narisali veliko rdečo zvezdo.

Trebenski spomenik domačim padlim v NOB je dejansko eden izmed prvih na Tržaškem, saj so ga odkrili v nedeljo, 29. septembra 1946. Primorski dnevnik je izpostavil lik mladega domačina Romana Malalana, partizana, ki je tri leta prej umrl na ta dan, a spomenik je bil postavljen tudi vsem drugim domačim padlim. ¹⁵ Nastal je na pobudo domačinov in vaščani so bili tudi tisti, ki so ga postavili, tako da je imel izrazit lokalni značaj; in čeprav se je odbor obrnil na strokovno komisijo zato, da bi jim pripravila primeren načrt, vaščani niso sledili strokovnim smernicam arhitekta Kosovela in spomenik zgradili po svoje.

Komisija je na svoji poti nadaljevala pot do Opčin, kjer je vse do prvih majskih dni leta 1945 potekala ena izmed hujših bitk za osvoboditev Trsta, tako da je bilo padlih na obeh straneh več desetih, med nemškimi vojaki celo več stotin. Če so njihova trupla prenesli v bližnjo jamo v Bršljanovci, padle ruskega bataljona, ki so se borili s partizani, pa so tovariši kar sami pokopali v skupnem grobišču ob cesti za bližnji Repen, so partizane in padle jugoslovanske vojake pokopali na openkem pokopališču (Gorup, 1986, 31). A ob prihodu komisije, ki je imela namen preveriti skladnost načrtov, ki jih je pripravil kamnosek iz sosednjega Proseka, s prostorom na pokopališču, so ugotovili, da bi ne bili primerni, saj bi spomenik v taki obliki, kot so si ga zamislili, skoraj v celoti prekril pogled na druge grobove. Dobiti je bilo treba kompromis in spremeniti prvotni načrt.

Openski primer je prevzel arhitekt Kosovel, a kaj, ko so si na drugem srečanju, 9. oktobra 1946, openski odborniki premislili in spomenik prenesli pred vaško šolo. Še več dela je imela komisija s sosednjim Repentabrom potem, ko jih je domačin Alfonz Ravbar zaprosil za odobritev spomeniškega načrta. ¹⁶ Najprimernejše okolje za spomenik padlim se je domačinom zdel prostor pred cerkvijo. Komisija pa je na licu mesta ugotovila nasprotno in predlagala dve drugi lokaciji. Da bi se uskladili, so 15. oktobra zvečer sklicali veliko ljudsko zborovanje, na katerem je Kosovel pojasnil načrt in predloge, a med prisotnimi ni bilo mogoče najti soglasja, tako da se je bilo treba poslužiti glasovanja, na katerem je z dvotretjinsko večino prevladala opcija, ki

14 OZE NŠK, fond Komisija za postavitev spomenikov NOB, I. potovanje umetniške komisije za postavljanje spomenikov padlim borcem, 24. 9. 1946. Dokument nima zaporedne številke in ni jasno, ali se datacija nanaša na dan obiska na terenu ali pa na dan sestave dokumenta.

15 *Primorski dnevnik*, 29. 9. 1946, 2, Danes bodo odkrili spomenik padlim borcem v Trebčah.

16 OZE NŠK, fond Komisija za postavitev spomenikov NOB, Pismo Zveze primorskih partizanov iz Trsta Lojzetu Spacalu, št. 1979/46, 3. 10. 1946.

Slika 2: Spomenik na vaškem trgu v Trebčah (Odsek za zgodovino in etnografijo Narodne in študijske knjižnice, Fond NOB, Spomeniki, Trebče).

se je zavzemala za spomenik na Okroglem vrhu zraven vasi.¹⁷ Tam je nastal skupni spomenik organizacij iz Repna, Repniča, Vogelj in Cola. J. Z., ki je opisal projekt, je trdil, da bo »visoka piramida na izrazitem, samostojnem griču [...] vidna tudi bolj oddaljenemu, doljnemu Krasu in celo z morja, enako kot repentaborska cerkev«. ¹⁸

Da bi se v prihodnje izognili posameznim iniciativam, je Slovenska prosvetna zveza Kosovela prosila, naj za *Vestnik*, glasilo, ki ga je izdajala Zveza, pripravi navodila, kako ravnati s spomeniki. Izvoda, ki naj bi izšel 16. oktobra 1946, mi ni uspelo dobiti, a namen naročnika je bil jasen:

»Prosimo Te, da odkrito poveš, kako morajo postopati odbori, da bomo dobili umetnine, ki bodo v skladu z najosnovnejšimi zahtevami arhitekture.«¹⁹

Komisija je v naslednjih mesecih obiskala še mnogo krajev, od Špetra ob Soči in Medane do Renč, Koprive in Pliskovice, ter mnogim drugim pregledala in odobrila načrte, od Anhovega do Breginja in Gropade.

A kot v prejšnjih primerih so še marsikje nastale težave: na nesoglasja zaradi neustrezne lokacije ali zaradi neprimernega načrta je komisija naletela vsaj še v Orleku, Boljuncu, Križu, Mačkoljah in v Svinem pri Kobaridu, kjer so se pritoževali, da iz obljub o pomoči glede načrtovanja spomenika ni bilo nič; ker so denar zanj že nabrali in so se bali, da mu bo kupna moč hitro padla, so grozili, da bodo spomenik zgradili kar sami.²⁰

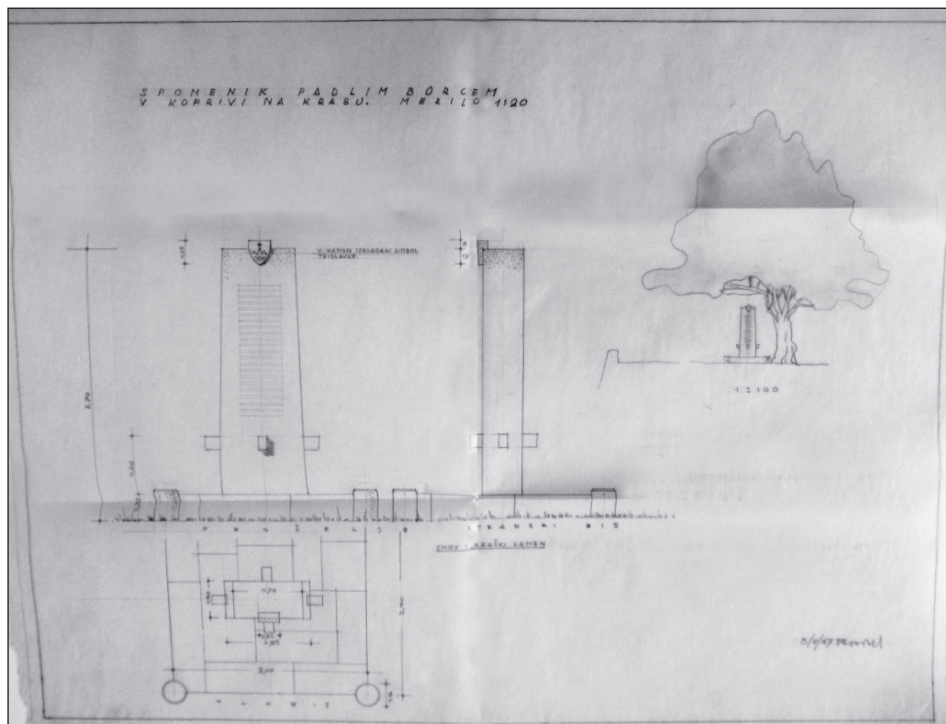
Čeprav se je morala partizanska vojska junija 1945 umakniti iz osvobojenega Trsta za črto, ki so jo Jugoslovani dogovorili z zahodnimi zavezniki, in upravo v zahodni, tako imenovani coni A Julijske krajine prepustiti Britancem in Američanom, so manjši kraji izven dveh glavnih primorskih urbanih središč, Trsta in Gorice, z bolj ali manj večinskim slovenskim prebivalstvom, dokaj strnjeno ohranjali podporo političnim naslednikom osvobodilnega gibanja. Poleg tega je v prvem povojnem obdobju širša in heterogena antifašistična koalicija še vedno zdržala pritisk hladne vojne. Kot je razvidno iz komemoracije bazoviških žrtev ob pravkar postavljenem spomeniku na gmajni, kjer so jih ustrelili septembra 1930, so ob petnajsti obletnici smrti stali z ramo ob rami slovenski in italijanski antifašisti različnih političnih prepričanj, a tudi najvišji predstavniki britanskih in ameriških sil (Dato, 2010). Preprost spomenik so na kraj ustrelitve postavili poleti 1945, na podoben način, kot so jih v naslednjih mesecih in letih postavili v okoliških vaseh. Spomenik je bil po navadi iz kamna iz kakega bližnjega kamnoloma, od koder so ga domačini na vozu pripeljali v središče vasi ali pa na kraj ustrelitve oziroma bitke, kjer so nato nameravali postaviti spominsko znamenje. Za druga dela so poskrbeli domači kamnoseki, zidarji, tesarji in domačini, večji takega

17 OZE NŠK, fond Komisija za postavitev spomenikov NOB, Sestanek na Repentabru za določitev mesta spomeniku padlim borcem, 15. 10. 1946.

18 OZE NŠK, fond Komisija za postavitev spomenikov NOB, Spomenik padlim v narodnoosvobodilni borbi v okolišu Repentabra. Dokument ni datiran, a iz vsebine je razvidno, da je nastal po sprejetju načrta in pred njegovo realizacijo.

19 AS 1579, a. e. 423, dok. 844/4, 1. 10. 1946.

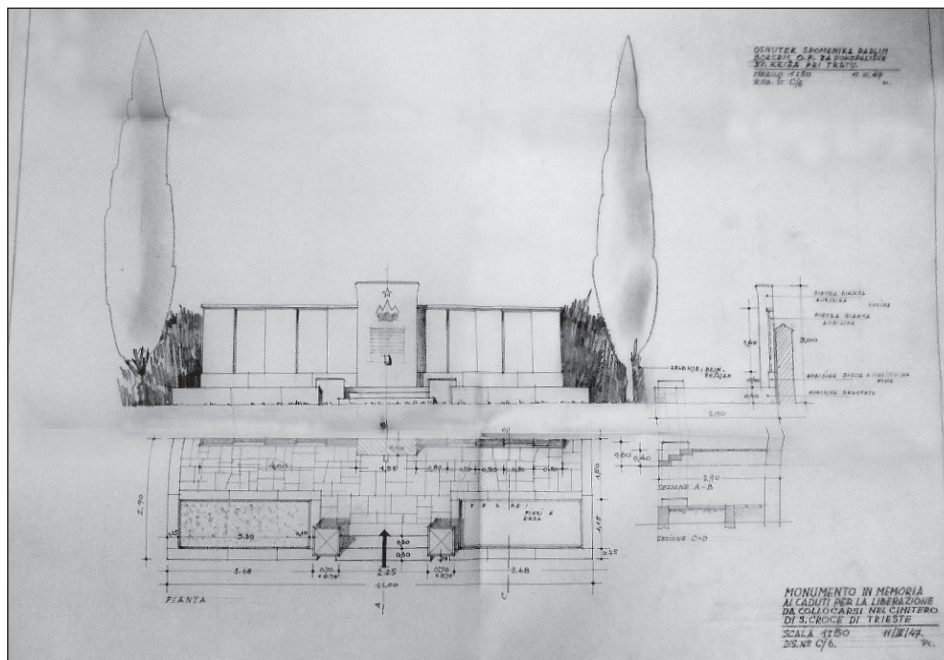
20 OZE NŠK, fond Komisija za postavitev spomenikov NOB, Pismo Okrajne prosvetne komisije za Kobariško Lojzetu Spacalu, referentu za umetnost pri PNOO v Trstu, dok. 12/47, 7. 1. 1947.

Slika 3: Načrt spomenika padlim v NOB v Koprivici na Krasu (Odsek za zgodovino in etnografijo Narodne in študijske knjižnice, Zapuščina Franja Kosovela, Načrti za spomenike).

delu, denar pa so pobudniki zbirali s prostovoljnimi prispevki od vrat do vrat, na veseljah, kulturnih prireditvah, koncertih ali igrah na srečo: organizirali so javne tombole in nabrani znesek uporabili za gradnjo spomenika. Plačati je bilo treba gradbeni material in tudi delo raznih mojstrov ter strokovnjakov ni bilo vedno zastoj; skica spomenika je bila sicer brezplačna, a za podrobnejšo študijo je bilo treba arhitekta plačati in strošek je bil po navadi v breme spomeniškega odbora. Redkokdaj je v takih primerih šlo za individualni projekt: pobudniki so želeli vanj vključiti čim večje število posameznikov in organizacij zato, da bi si razdelili stroške, a tudi zato, da bi pokazali na vsesplošno podporo, ki jo je posamezen kraj namenil narodnoosvobodilnemu boju.

V prvih povojnih mesecih so spominske svečanosti nemalokrat potekale ob pokopih in prekopih padlih borcev. Dogodek je mogoče brati na več ravneh, saj se je žalost svojcev prepletala z družbeno-politično dimenzijo smrti posameznika ali posameznice. Prekop mladega partizana ni bil (samo) intimna in boleča izkušnja matere in očeta, ki sta, na primer, izgubila sina, temveč tudi operacija osmišljanja smrti; uokviriti jo je bilo treba v boj za boljši svet in izgubo pojmovati kot

Slika 4: Načrt spomenika padlim v NOB na vaškem pokopališču v Križu pri Trstu (Odešek za zgodovino in etnografijo Narodne in študijske knjižnice, Zapuščina Franja Kosovele, Načrti za spomenike).

žrtvovanje v imenu živečih (Mosse, 2007). Na Primorskem, območju, ki je bil po razpadu habsburške monarhije vse do druge svetovne vojne del Italije, po vojni pa jabolko spora med Italijo in Jugoslavijo, so imeli spomeniki in spominske svečanosti še dodatno funkcijo, ki se je prepletala z nejasno sliko državne pripadnosti. Postavitve spomenika je poleg spoštljive oddolžitve padlim pomenila markacijo v prostoru, ki je imela namen pokazati lokalnemu in mednarodnemu okolju, kdo se je tu boril proti nacifašizmu in torej kdo si lahko upravičeno lasti sporno ozemlje. Sodelovanje na spominskem obredu padlega partizana je skratka postopoma postalo jasno politično dejanje in dejansko podpora jugoslovanskim teritorialnim aspiracijam. A ni šlo samo za propagandno kalkulacijo. Tudi potem, ko je bilo jasno, da bo Trst pripadel Italiji, in prav zaradi tega, da nova italijanska uprava ne bi izbrisala sledi o jugoslovanskih žrtvah, so se v Beogradu zavzeli za financiranje odkupa zemljišča grobov borcev Jugoslovanske armade na Tržaškem, njihovo ureditev in vzdrževanje.²¹

21 DASSIP, Politična arhiva, Trst, 1953, škatla 93, fascikel Vojna groblja, dosje o tem vprašanju vsebuje več dokumentov in ima zaporedno številko 417310.

Medtem je široka in raznolika protifašistična koalicija, ki je izhajala iz vojne izkušnje, razpadla pod težo hladne vojne. Še več: po sporu znotraj komunističnega tabora, najmočnejšega na levici, je delitev med podpornike Tita na eni in Stalina na drugi strani še dodatno razdelila protifašiste. Če je bilo nestrinjanje z jugoslovansko izbiro v Sloveniji in Jugoslaviji na sploh lahko hudo kaznovano, je možnost izbire na tistem območju, ki je leta 1947 prešel v meje Italije (Gorica z okolico itd.) ali pa je bil vključen v cono A Svobodnega tržaškega ozemlja (Trst z okolico), povzročila hude travme. Razkol med Stalinom in Titom na mednarodni ravni je na lokalnem nivoju razdelil bivše borce, tovariše, prijatelje in družine, kar se kaže tudi v dejstvu, da se v teh krajih dotedanje intenzivno postavljanje pomnikov skoraj popolnoma prekine.

SLOVENIJA, MOJA (PARTIZANSKA) DEŽELA

Od julija 1948 dalje, kot drugod v Jugoslaviji, nadzor nad gradnjo spomenikov postopoma prevzame novoustanovljena Zveza borcev narodnoosvobodilne vojske Slovenije. Čeprav je bilo vključevanje bivših borcev v Zvezo vse prej kot avtomatično in masovno, je njeno slovensko vodstvo poročalo glavnemu odboru v Beograd, da za gradnjo, urejanje, obnovo in vzdrževanje spomenikov in spominskih plošč vlada v Sloveniji »ogromno zanimanje«. ²² In res je leta 1961 Slovenija imela največje število spomenikov med vsemi jugoslovanskimi republikami, 4035 (Bergholz, 2006, 79–80). ²³ Zvezi je pri tem pomagalo tudi vodstvo Zavoda za zaščito kulturnih spomenikov, vendar je delo večinoma potekalo v režiji bivših partizanov. A tudi v tem primeru bi bilo zgrešeno misliti, da se je ta partizanska pokrajina razvijala linearno in enovito.

Večkrat je na enem in istem mestu gradnja spomenikov potekala v več fazah. Nema lokrat je bil na območju bitk postavljen spomenik padlim skromen in brez estetske vrednosti, vendar ga je v naslednjih letih nadomestil večji spomenik, kot je bil primer obeležja Pohorskemu bataljonu. Najprej je bilo leta 1949 v središču nekdanjega bataljonskega taborišča na planoti blizu Treh žebļjev, nedaleč od Velikega vrha, postavljeno manjše obeležje, ki ga je leta 1958 zamenjal večji spomenik. Medtem ko je bil prvi pomnik skromen, se je za novejšo spominsko prizorišče ZB NOV Maribor poslužila arhitekta Branka Kocmuta, skulpture pa je zasnoval akademski kipar Slavko Tihec (Filipčič, 1978, 1–2).

V gradnjo spomenikov narodnoosvobodilnemu boju so bili vključeni najpomembnejši arhitekti. S študijami je najslavnejši izmed njih, Jože Plečnik, pričel že ob koncu vojne in v naslednjih letih dobil precej naročil, tako da je kot avtor ali soavtor podpisan pod mnogimi spomeniki narodnoosvobodilnemu boju (NOB) na Slovenskem: v Dolenji vasi (1950), v Laškem (1951), Litiji (1951), Novem mestu

22 AJ 297, fascikel 27, dok. 23-5/49, 7. 10. 1949.

23 Za primerjavo so jih takrat v Bosni in Hercegovini našli 3574, na Hrvaškem 2940, v Srbiji 2866, v Črni gori 712 in v Makedoniji 275 (prim. Jakir, 2019, 156).

(1951), Ljubljani (1951), Vipavi (1952), Mežici (1952) in drugod, njegovi sodelavci pa, kot na primer Anton Bitenc, so s sorodnimi oblikovnimi prijemi nadaljevali tudi po njegovi smrti (Krečič, 1975).²⁴

Iz borčevskega arhivskega gradiva izhaja, da kljub naporom zveze, ki je nameravala s strokovnim pristopom urediti povojno partizansko *statuomanijo*, ta proces discipliniranja ni bil niti enostaven niti enovit. Stanje se razlikuje od kraja do kraja in za razumevanje širše slike je treba preučiti vsako posamezno okolje: od tam, ne pa iz centralnega vodstva, je namreč še vedno prihajala večina pobud. Gospa Antonija je 4. januarja 1951 tako pisala glavnemu odboru ZB NOV Slovenije:

Pred par dnevi sem bila v Laškem na okrajnem odboru ZB, kjer so mi povedali, da nameravata priti dva inženirja na ogled radi spomenikov. Prosila bi, če bi ju poslali tudi v Kostanjevico, ker bi tudi mi radi rešili to zadevo ozir. za postavitev spomenika. Minulo je že 7 let, odkar so padli talci in tudi razni borci [...].²⁵

Malo kasneje se je v Kostanjevici oblikoval odbor, v katerem so bile zastopane »vse množične organizacije« in ki se je nato obrnil na zgodovinsko sekcijo Zveze borcev. Ta je posameznim lokalnim odborom najprej svetovala, naj se izogonej projektiranju v lastni režiji, kot se je večkrat dogajalo v prvih povojnih letih. »Osnutek za spomenik naj po možnosti napravi strokovnjak – arhitekt.« Če tega ni bilo na voljo, ga je dobila komisija. Po navadi je to bil »tov. prof. ing. arh. Plečnik«, ki je imel skorajda monopol nad načrti spomenikov v tistem obdobju. Osnutke je pregledala zgodovinska komisija, nato pa je sledila realizacija. Največkrat so lokalni odbori z zamislimi o postavitvi spomenika zelo hiteli. Želeli so jih postaviti ob pomembnih obletnicah, kot na primer ob deseti obletnici ustanovitve Osvobodilne fronte (OF) aprila 1941, z idejami pa so prišli na dan le nekaj mesecev prej. Tako je bilo časa za ustrezno pripravo malo in nemalokrat je komisija zavrnila predloge lokalnih odborov v lastni režiji. Po navadi je bil razlog v nedovršeni estetiki ali v uporabi neprimernih materialov, včasih pa v vsebinski neskladnosti s sporočilnostjo, ki naj bi jo izražal spomenik narodnoosvobodilnemu boju. Borcem v Slovenski Bistrici so sporočili, da načrt ni bil sprejet, ker »je neprimeren in tuj našim nacionalnim občutkom«. Zato so bistriško Zvezo borcev povezali s kiparjem Lojzetom Lavričem, ki je izdelal končni načrt.²⁶ Spomenik so odkrili 29. novembra 1952. Načrt spomenika, ki so ga nameravali postaviti borci s Pragerskega, je bil zavrjen, ker je bil »sličen spomenikom, ki so jih postavljali fašisti. Mi pa postavljamo spomenike borcem, ki so dali življenje proti fašizmu,«²⁷ so bili jasni pri zgodovinski sekciji zveze

24 Spomenik pri Dolenji vasi stoji pod Strpniškim hribom na Bukovškem polju in je posvečen 338 padlim borcem in žrtvam fašističnega nasilja iz Selške doline in devetnajstim talcem, ki so jih na tistem mestu ustrelili 14. julija 1943 (Krapež, 1986, 88).

25 AS 1238, škatla 9, dok. 54-1/51, 6. 1. 1951.

26 AS 1238, škatla 9, dok. 42-1/51, 2. 2. 1951.

27 AS 1238, škatla 20, dok. 306/1, 13. 6. 1952.

in niti prvotni mariborski načrt ni prepričal komisije, ki je bila mnenja, »da je tam postaviti primernejši in večji spomenik [...]«. ²⁸ Kot je pisal arhitekt in urbanist Marjan Tepina, takrat član revizijske komisije Glavnega odbora Zveze borcev, pozneje pa med drugim jugoslovanski generalni konzul v Trstu, je bilo za ustrezen spomenik NOB potrebno troje: »izbrati primerno velikost za spomenik, uporabiti ustrezno gradivo in gradbeno tehniko ter izbrati dobro lokacijo za spomenik«. Samo na tak način bodo lahko bodoče generacije razumele »veličino in vseljudski značaj narodnoosvobodilne borbe«: končni cilj tolikšnega napore je bil, da bo vsakemu spomeniku, ki bo služil temu namenu, »zagotovljena njegova stoletna obstojnost« (Tepina, 1956, 85).

A zmotno bi bilo misliti, da je bil odnos med okrajnimi odbori in zgodovinsko komisijo enostranski, tako da so prvi pasivno sprejemali odločitve Glavnega odbora Zveze borcev. Potem ko je komisija zavrnila skico odbora iz Logatca in načrt poverila arhitektu Plečniku, so odborniki v Logatcu zavrnil Plečnikov predlog. Iz korespondence, ohranjene v arhivu Zveze borcev, je razvidno, da to še zdaleč ni bil edini primer: Zveza borcev iz Šentpetra na Krasu (Pivka od leta 1952) je po »vsestranski presoji in pregledu po strokovni komisiji ter ocenitvi na masovnem sestanku članov Z. B.« prišla do zaključka, da osnutek načrta, ki ga je izdelal »tov. Plečnik iz Ljubljane«, ni primeren »za spomenik za naš kraj, kajti to bi bilo le primerno za kakšno večje mesto [...]«. ²⁹ Zato so nalogo poverili snovalcu notranjskega muzeja v Postojni in slikarju Leu Vilharju, »kateri nam bo načrt napravil po zamisli in formi, ki pristojta Krasu oziroma terenu in okolici, kjer bo postavljen. Nismo mogli pristati na osnutke tov. Plečnika, ker so isti preveč mogočno in bogato zamišljeni ter za našo skromno podeželje nikakor ne morajo postati izvršni.« ³⁰

Nestrinjanja okrog postavitve spomenika lahko beremo na več ravneh – na tem mestu velja opozoriti predvsem na to, da ni šlo samo za neprimernost terena. Zavračanje Plečnikovega predloga skriva za seboj mehanizme, ki nam omogočajo vpogled v oblike nestrinjanja lokalne skupnosti napram glavnemu odboru lastne organizacije in poseganju v prostor s strani »zunanjega« (iz Ljubljane) strokovnjaka. Ta naj bi bil nesposoben za razumevanje lokalnih razmer in njegov estetski smisel naj ne bi bil skladen s kraškim okoljem.

V resnici ni šlo za kraško okolje. Potem ko je glavni odbor Zveze borcev okrajnemu odboru iz Idrije zavrnil načrt, ki so ga sami izdelali za postavitve spomenika v Cerknem, in v zameno poslal Plečnikov predlog, se, podobno kot v prejšnjem primeru, tudi v Idriji z njim niso strinjali, češ da predlagana rešitev »ni primerna za teren, kjer se ima namen postaviti spomenik«. A tudi v tem primeru je mogoče podvomiti, da je bil edinole neprimeren teren glavni razlog za odklonitev. V nadaljevanju pisma se namreč jasno trdi, da »nobena

28 AS 1238, škatla 9, dok. 75-1/51, 3. 2. 1951.

29 AS 1238, škatla 9, dok. 3-1-51, 9. 1. 1951.

30 AS 1238, škatla 9, dok. 14/51, 21. 2. 1951.

organizacija se ni strinjala s tem načrtom [...]« in zato, da »[...] bomo čimprej pričeli že z dolgo zavlačujočim delom, Vas prosimo, da upoštevate želje ljudi in organizacij našega kraja in nam na podlagi tega odobrite in priskočite na pomoč s potrebnimi sredstvi za gradnjo spomenika, kakršnega si želi ljudstvo našega kraja«. ³¹

Lokalna sekcija je skratka vse prej kot pasivno spremljala načrtovanje spomenika in še zdaleč ni želela igrati podrejene vloge v odnosu do glavnega odbora. Prej obratno; celo grozili so jim, da bi, če se njihove želje ne bodo uresničile v najkrajšem času, to lahko »dovedlo do pasivizacije članstva Zveze Borcev v tem kraju«. ³² Lokalni akterji so skratka izsiljevali centralne organe in z grožnjami, da bo »prišlo do pasivizacije članstva« oziroma izstopov iz organizacije, vsilili svoj pogled in svojo odločitev.

Trenja so nastajala tudi za plačilo računov. Po navadi posamezni okrajni odbori niso razpolagali z ustreznimi finančnimi sredstvi in so za nadaljevanje ali dokončanje del praviloma zaprosili glavni odbor. Tako so v Planini pri Sevnici spomenik odkrili 16. 8. 1953, na dan občinskega praznika. Iz prošnje, ki so jo poslali glavnemu odboru, je mogoče izvedeti finančni razrez tamkajšnjega spomenika in podpornike njegove gradnje: lokalni borci so zbrali v lesu, ki so ga nato prodali za 250 tisoč dinarjev, 100 tisoč so zbrali kozjanski borci, ki so bili kasneje funkcionarji v Mariboru, okraj mesta Celje je dal 50 tisoč dinarjev, Sergej Kraigher 10 tisoč, DES Krško 5 tisoč, Gozdno gospodarstvo Brežice pa 10 tisoč, tako da so skupaj zbrali 425 tisoč dinarjev. Spomenik pa je z napisi in montažo franco Ljubljana stal 597.586 din, Zoranu Didek, ki je narisal načrt, pa so bili dolžni še 10 tisoč dinarjev, tako da so skupni stroški brez prevoza znašali 607 tisoč dinarjev. Do takrat so jih zbrali 425 tisoč in so glavni odbor spraševali za pomoč v višini 100 tisoč dinarjev. ³³

Kot je bilo v primeru spomenika v Šoštanju, so izvajalci del, v tem primeru Umetniška zadruga v Ljubljani, ki še niso dobili plačila, grozili, da bodo »prisiljeni predati zadevo oblastem [...]«, ³⁴ tako da je glavni odbor po navadi ugodil prošnjam. Sredstva pa niso bila vedno na voljo, tako da je glavni odbor Zveze borcev krajevne odboru v Doberniču odgovoril, da »vam ne moremo pomagati, pač pa si jih organizirajte sami«. ³⁵ Včasih pa so neplačani računi privedli do medsebojnih tožb, ki so se, kot je bilo v primeru Kovorja pri Trziču, končali na sodišču. ³⁶ V teh okoliščinah so spori o estetiki spomenikov večkrat prešli v ozadje in komisija je nekatere načrte odobrila, tudi »če niso bili najboljši«. ³⁷

31 AS 1238, škatla 9, dok. 16/51, 10. 2. 1951.

32 AS 1238, škatla 9, dok. 121/51, 12. 3. 1951.

33 AS 1238, škatla 21, dok. 604 – I – 293, 25. 8. 1953.

34 AS 1238, škatla 21, dok. 56/53, 31. 10. 1953.

35 AS 1238, škatla 21, dok. 143-1/52, 12. 4. 1952.

36 AS 1238, škatla 30, dok. 535/1, 13. 1. 1954.

37 AS 1238, škatla 21, dok. 463/1, 5. 10. 1953.

SKLEP

Leta 1954 je Zveza borcev, da bi enkrat za vselej zatrla gradnjo »ljudskih« ali, kot so jim včasih pravili, »divjih« spomenikov, objavila pravilnik o graditvi spomenikov (Pravilnik, 1954, 121). Sklepati je mogoče torej, da je trajalo celo desetletje, preden so spomeniki NOB pridobili bolj institucionalizirano podobo, saj so se morale, kot nam govorijo obravnavani primeri, državne institucije, veteranske organizacije, kot je bila Zveza borcev, in partijske strukture večkrat pogajati za uveljavitev lastnih pogledov in se nato, nemalokrat v konfrontaciji z lokalnimi odbori, posamezniki, vaškimi skupnostmi in drugimi oblikami organiziranih skupnosti, prilagoditi njihovi volji. To govori ne samo o različnih centrih moči, ki so obstajali na državni in republiški ravni, kot sta med drugimi pokazala Karge (2014) in Jakir (2019), ampak tudi, da pri grajenju partizanskega spomina v povojni Jugoslaviji ni šlo enostavno za operacijo, ki bi jo pogojevala socialistična ideologija in enopartijski sistem, temveč za dinamičen odnos med različnimi akterji, med katerimi so civilna družba in posamezniki igrali pomembno vlogo. Še več: ne samo, da so si uspeli izoblikovati neko avtonomno spominsko držo znotraj dovoljenih uradnih spominskih gabaritov; na podlagi analiziranih primerov je videti, da je tudi v tem primeru šlo za kompromisno rešitev, pri kateri so morale državne strukture in njene organizacije sprejeti kompromis zato, da so lahko ljudske iniciative prikazale znotraj lastnih komemorativnih norm in ne obratno. Ni šlo za vprašanja, ki bi majala ideološke podlage države ali postavljala pod vprašaj smernice njene spominske politike; to je bilo v Jugoslaviji tistega časa nemogoče. A vsekakor so morale državne institucije v marsikaterem primeru v vsakodnevem odnosu do lokalnih spominskih pobud sproti prilagoditi svoje odločitve zato, da zaradi spominskih nesoglasij ne bi izgubile na legitimnosti v odnosu do lastnih državljanov.

BUILDING PARTISAN MEMORY IN SOCIALIST YUGOSLAVIA: THE SLOVENE CASE AFTER WORLD WAR II

Borut KLABJAN

Science and Research Centre Koper, Institute for Historical Studies, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenija
e-mail: borut.klabjan@zrs-kp.si

SUMMARY

The article analyses local practices of memory activism among Slovenes in the first decade after the Second World War. While in recent years Much of the scholarly work and popular production focuses on the officially sanctioned memory landscape taking for granted that monuments are installed by the Yugoslav government in a unilateral top-down direction, a more in-depth research shows how vernacular memory cultures produced several examples of bottom-up memory signs. Thus, Slovenia had in 1961 the highest number of partisan memorials in Yugoslavia: 4035. However, it would be misleading to think that this memory activism developed without disagreements. Even if, since 1948, when it was founded the Federation of Associations of Combatants, this umbrella organization was in charge for the control and the coordination of the construction of monuments to the fallen, local committees continued to have a primary role. The construction of memorials involved the cooperation of many individuals (architects, engineers, as well as intellectuals who wrote tombstone inscriptions) and companies (particularly construction companies) in an intermingling of private initiatives and public support, memory activism and socialist narratives, official remembrance and private mourning. Often local committees however, in contrast with the veteran's association and State institutions, imposed their view on the form and the content of the memorial site. These tensions invert the perspective of a civil society as a passive subject of decision making, dependent on and subjugated to the socialist regime and shows that local communities seek to define themselves and their memory in ways that might be at variance with desires of central offices.

Keywords: memorials, partisans, monuments, memory, Slovenia, Yugoslavia, World War II

VIRI IN LITERATURA

- AJ 297** – Arhiv Jugoslavije (AJ), Savez Udruženja Boraca NOR-a – Savezni odbor (AJ 297).
- AS 1238** – Arhiv Republike Slovenije, Republiški odbor Zveze združenj borcev NOV Slovenije 1947–1990 (AS 1238)
- AS 1579** – Arhiv Republike Slovenije, Glavni odbor Slovensko-hrvaške prosvetne zveze Trst (AS 1579).
- AS 1931** – Arhiv Republike Slovenije, Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije (AS 1931).
- Ballinger, Pamela (2003):** *History in Exile. Memory and Identity at the Borders of the Balkans.* Princeton and Oxford, Princeton University Press.
- Bergholz, Max (2006):** *Među rodoljubima, kupusom, svinjama i varvarima: Spomenici i grobovi NOR-a 1947-1965. godine. V: Kamberović, Husnija (ur.): 60 godina od završetka drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945. godine.* Zbornik radova. Sarajevo, Institut za istoriju, 75–100.
- Borak, Neven & Jasna Fischer (2005):** *Slovenska novejša zgodovina 1848-1992. Zvezek I. Ljubljana, Mladinska knjiga.*
- Čepič, Zdenko, Guštin, Damijan & Nevenka Troha (2017):** *Slovenija v vojni, 1941–1945.* Ljubljana, Modrijan.
- DASSIP** – Diplomatski arhiv Saveznog sekretariata inostranih poslova.
- Dato, Gaetano (2010):** *Le celebrazioni per gli eroi di Bazovica (1945–1948): alcuni risultati di una ricerca in corso.* *Acta Histriae* 18, 3, 471–498.
- Dragojević, Mila & Vjeran Pavlaković (2016):** *Local Memories of Wartime Violence: Commemorating World War Two in Gospić.* *Suvremene teme*, VIII, 1, 66–87.
- Filipčič, France (1978):** *Spomenik Pohorskemu bataljonu.* Ljubljana, Komunist.
- Gorup, Drago (1986):** *Bitka za Opčine. VZPI-ANPI, Opčine.*
- Horvatinčić, Sanja (2018):** *Memorial Sculpture and Architecture in Socialist Yugoslavia. V: Stierli, Martino & Vladimir Kulić (ur.): Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia 1948–1980.* New York, The Museum of Modern Art, 104–111.
- Jakir, Aleksandar (2019):** *»Spomenici su prošlost i budućnost.«* *Politički i administrativni mehanizmi financiranja spomenika za vrijeme socijalističke Jugoslavije.* *Časopis za suvremenu povijest*, 51, 1, 151–182.
- Judt, Tony (2002):** *The Past is another Country: Myth and Memory in Post-war Europe. V: Müller, Jan-Werner (ur.): Memory and power in post-war Europe: Studies in the Presence of the Past.* Cambridge, Cambridge University Press, 157–183.
- Karge, Heike (2009):** *Mediated Remembrance: Local Practices of Remembering the Second World War in Tito's Yugoslavia.* *European Review of History/Revue européenne d'histoire*, 16, 1, 49–62.
- Karge, Heike (2014):** *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?* Beograd, Biblioteka XX vek.

- Kirn, Gal (2012):** Transformation of Memorial Sites in post-Yugoslav context. V: Šuber, Daniel & Slobodan Karamanić (ur.): *Retracing Images. Visual Culture after Yugoslavia*. Leiden, Brill, 251–281.
- Kirn, Gal (2014):** Transnationalism in Reverse: From Yugoslav to Post-Yugoslav Memorial Sites. V: De Cesari, Chiara & Ann Rigney (ur.): *Transnational Memory. Circulation, Articulation, Scales*. Berlin-Boston, De Gruyter, 313–338.
- Klabjan, Borut (2017):** »Our Victims Define Our Borders«: Commemorating Yugoslav Partisans in the Italo-Yugoslav Borderland. *East European Politics and Societies and Cultures*, 31, 2, 290–310.
- Koselleck, Reinhart (2002):** *The Practice of Conceptual History. Timing History, Spacing Concepts*. Stanford, Stanford University Press.
- Krapež, Stane (1986):** Pomniki NOB na Škofjeloškem. Ljubljana, Borec.
- Krečič, Peter (1975):** Spomeniki NOB Jožeta Plečnika in njegove šole. V: Murko Matija (ur.) *Spomeniki NOB Jožeta Plečnika in njegove šole*. Katalog ob študijski razstavi. Ljubljana, Arhitekturni muzej, 3–5.
- Manojlović Pintar, Olga (2014):** Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji, 1918–1989. Beograd, Udruženje za društvenu istoriju.
- Mosse, George (2007):** *Le guerre mondiali. Dalla tragedia al mito dei caduti*. Roma – Bari, Laterza.
- Niebyl, Donald (2018):** Spomenik Monument Database. London, FUEL.
- Nora, Pierre (1989):** Between Memory and History. *Representations*, 26, 7–24.
- Novak, I., Pahor, M. (1978):** O delovanju Osvobodilne fronte na področju Rojana. V: *Rojan skozi čas po spomilih, slikah in zgodovinskih virih*. Trst, ZTT, 79–89.
- OZE NŠK – Odsek za zgodovino in etnografijo Narodne in študijske knjižnice v Trstu, Komisija za postavitev spomenikov NOB.**
- Pravilnik (1954) – Pravilnik o graditvi spomenikov.** Borec, 6, 3, 121–122.
- Primorski dnevnik (PD) – Trst, 1945–.**
- Silič-Nemec, Nelida (1982):** Javni spomeniki na Primorskem, 1945–1978. Koper, Trst, Nova Gorica, Lipa, ZTT, GM.
- Stierli, Martino, Kulić, Vladimir (2018):** *Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia 1948–1980*. New York, The Museum of Modern Art.
- Širok, Kaja (2012):** *Kalejdoskop goriške preteklosti: zgodbe o spominu in pozabi*. Ljubljana, Založba ZRC.
- Tepina, Marjan (1956):** O trajnosti spomenikov, posvečenih narodnoosvobodilni borbi. Borec, 2, VIII, 85–87.
- Young, James (1993):** *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meanings*. New Haven, London, Yale University Press.